

'Dat verhaal over de terreur, dat moet toch indrukwekkend te brengen zijn in de klas!'

Huib Oattes en Hans Pols

Gesprek met André Gerrits

André Gerrits was voorzitter van de stofomschrijvingscommissie van het nieuwe examenonderwerp Sovjet-Unie. In het Oost-Europa Instituut van de UvA spraken we met hem hierover. Het werd een college over Russische boeren, over Stalin en dus ook Hitler, over stereotypen van de Russische man en de Russische volksaard en over de ondergang van de Sovjet-Unie.

2

André Gerrits.

Gerrits had gezegd dat hij een raam open zou laten staan en dat we dan maar moesten roepen, want om half zes zou de portier er wel niet meer zijn. Maar bij aankomst op de afgesproken tijd en plaats bleken er meerdere ramen van het gebouw open te staan. Aan de wand van een van de vertrekken was een portret van kameraad Stalin te zien. Zou daar zijn kamer zijn? Wat te doen? Zo maar roepen: *meneer Gerrits*, leek ons ook zo wat. Dan maar de Internationale inzetten, dat leek ons meer gepast. Maar wie begint? Twee studenten die het gebouw verlieten en voor ons de deur wilden open houden, redden ons uit een penibele situatie. En toen op zoek naar André Gerrits, universitair hoofddocent Russische en Oost-Europese studies, aan de leerstoelgroep Europese studies van de Universiteit van Amsterdam.

Twee keuzes

'Volgens mij ben ik gebeld door de toenmalige vice-voorzitster van de VGN, Riemke Leusink, die vroeg of ik belangstelling had om mee te werken aan het opstellen van een stofomschrijving. Ik moest daar, gezien alle andere werkzaamheden, even over nadenken. Maar uiteindelijk leek het mij toch wel

aardig om te doen en dus heb ik ja gezegd. Ik heb begrepen dat er in die stofomschrijvingscommissies altijd een beoefenaar van de wetenschap zit. Het onderwerp was eerst nog heel algemeen: de Sovjet-Unie. Vervolgens hebben we nagedacht over allerlei varianten. Bijvoorbeeld: de hele geschiedenis van de Sovjet-Unie behandelen, dus beginnen in 1917 en eindigen in 1991. Het nadeel daarvan vonden wij dat die keuze erg voor de hand liggend was en dat het ook een erg lange periode zou betreffen met een omvangrijke hoeveelheid stof. Wij vonden wel dat in ieder geval de tijd van Stalin en die van Brezjnev aan bod moesten komen. Als we dan ook nog de daartussen liggende periode hadden moeten behandelen, dan zouden er weinig mogelijkheden overblijven om wat uitdrukkelijker stil te staan bij wat wij de specifieke kenmerken van die twee perioden vonden. Want al zijn het beide perioden in de geschiedenis van dezelfde Sovjet-Unie en liggen ze in tijd niet eens zo ver van elkaar, toch verschillen ze wezenlijk.

We hebben dus twee keuzes gemaakt: de keuze voor die twee perioden en dan binnen die twee perioden - en dat hebben we vooral voor de Stalinistische periode gedaan, omdat we die uitgebreider hebben behandeld - keken we naar, laten we zeggen, de invalshoek van de gewone man, dan wel de gewone vrouw, want die laatste moest expliciet aan de orde worden gesteld. En hoewel ik wel eens de indruk krijg dat, als je bijvoorbeeld de ijsbeerjacht op de Noordpool als onderwerp kiest, er van je verwacht wordt dat je daar vooral ook de vrouwelijk dimensie in moet betrekken, moet ik toch zeggen dat er voor de specifieke aandacht voor de vrouw bij dit onderwerp veel te zeggen is. Want de Sovjetsamenleving draaide toch vooral op de inspanningen van vrouwen.

Ik ken geen weker soort, moet ik eerlijk zeggen, dan de Sovjetman, omdat hij zijn hele leven *gepamperd* is geweest door zijn moeder en zijn grootmoeder. Mannen zijn er eigenlijk altijd verwend en vertroeteld. Vrouwen, moeders, en omdat die moeders moesten werken, ook grootmoeders, de baboesjki, hebben dus de samenleving draaiende gehouden.

Hoewel de Sovjet-Unie ogenschijnlijk een patriarchale samenleving was, bleek het onder de oppervlakte een matriachale samenleving te zijn. Maar

vrouwen speelden in de politiek geen enkele rol. Er is er één ooit lid geweest van het Politbureau onder Chroesjtsjov, maar dat was de *token nigger*, hoewel je dat soort woorden, geloof ik, niet meer mag gebruiken.

We hebben dus de keuze gemaakt om de verschillen tussen die twee perioden te laten zien in dezelfde Sovjetcontext en daarbinnen hebben we gekozen voor de invalshoek van de boer, de arbeider, de vrouw en de apparatsjik, de bureaucraat, als mogelijkheid om te kijken naar de Sovjetsamenleving. We hebben er dus niet voor gekozen om nadrukkelijk te kijken naar het politieke bestel.

Het onderwerp staat natuurlijk heel ver weg van de huidige generatie leerlingen. De beste manier om het een en ander inzichtelijk te maken, is het verhaal te vertellen van Iwan Iwanowitsj, de gewone Rus. Althans: dat is wat we geprobeerd hebben, min of meer.'

Gathering crisis

Als je Chroesjtsjov beschouwt als iemand die probeerde af te rekenen met het stalinisme, maar merkte dat hij daarmee ook de Sovjet-Unie dreigde op te ruimen en daarom op zeker moment maar gestopt is met zijn hervormingen, is het dan niet veel interessanter die periode te bestuderen dan de tijd van Brezjnev?

'Daar is wat voor te zeggen.

Chroesjtsjov is de meest ondergewaardeerde Sovjetleider. Hij heeft één enorme historische verdienste: hij heeft gezorgd dat een arbitraire repressie vervangen werd door echt gerichte repressie. Als je je gedroeg, had je geen reden de politieke politie te vrezen. Maar we moesten natuurlijk iets zeggen over de ondergang van de Sovjet-Unie. En van Chroesjtsjov naar de ondergang is het echt een te grote stap. Vanaf Brezjnev is dat, zonder dat je uitgebreid ingaat op Gorbatsjov, wel mogelijk. In het Engels zeggen ze dat zo mooi: daar heet de periode van Brezjnev de *gathering crisis*. Toen Brezjnev overleed moet het duidelijk zijn geweest dat er een crisis was, hoewel niemand een reden had om te veronderstellen dat het land nog maar zes, zeven jaar had te bestaan.

De tijd van Brezjnev laat een stabiel stalinistische bestel zonder extensieve terreur geleidelijk aan overgaan in een steeds verder verwaterend politiek en ideologisch bestel. En dat was de stap die we nodig hadden om naar de tijd

Boeren stemmen voor aansluiting bij een collectieve boerderij – tegenstemmen kan een strafkamp betekenen.

(foto uit: De eeuw van Rusland, 133)

van Gorbatsjov te komen. Want al staat dat niet in de stofomschrijving, jullie zullen in de klas toch moet uitleggen waarom die Sovjet-Unie niet meer bestaat.

Een beperking van de stofomschrijving tot alleen de periode van Stalin levert een verkeerd beeld op van de Sovjet-Unie. Het leven in de jaren zestig en zeventig onder Brezjnev was natuurlijk totaal anders dan dat onder Stalin. De Sovjet-Unie is geen eendimensionaal geheel. Hoewel ik natuurlijk wel begrijp waarom daar voor de mavo-leerlingen uiteindelijk toch voor gekozen is.'

Boeren

U zegt aandacht te geven aan de gewone Sovjetburger. In het gedeelte over Brezjnev komt hij ook voldoende voor het voetlicht, maar bij Stalin gaat het toch vooral over boeren.

'Nou, die andere groepen worden wel genoemd. Zo is er bijvoorbeeld een passage over vrouwen en vrouwelijke helden. Maar de boeren komen expliciet aan de orde om de doodsimpele reden dat de Sovjet-Unie, voordat Stalin aan het einde van de jaren twintig de revolutie van bovenaf begon,

met collectivisatie en industrialisatie, een agrarische samenleving was, waarin, wat zal het geweest zijn, zo'n negentig tot vijftiennegentig procent van de bevolking boer was. En de boeren zijn ook de meest prominente slachtoffers geweest van die Stalinistische revolutie van bovenaf. Die enorme ingreep wordt vaak de tweede Russische revolutie genoemd. Je kunt dat nog verder doortrekken. Ook de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, twintig miljoen, waren boeren. De boeren waren het voetvolk in de oorlog en werden uitgemoord door de Duitsers toen die binnenvielen. Of ze werden, in de Oekraïne en Wit-Rusland met name, door de Russen zelf gedood. De boeren stierven in de hongersnood aan het begin van de jaren dertig.

De boeren waren degenen die naar de steden trokken en daar de kleine apparatsjiks werden. De Sovjet-Unie in Stalins tijd was dus een boerensamenleving en de veranderingen betroffen dus de boeren.

Het meest typerende aspect van het stalinisme waar we aandacht aan besteden, is dat het enthousiasme van de bevolking nooit zo groot is geweest als toen de repressie op z'n hoogtepunt was: in de tweede helft van de jaren dertig.

Dat is voor een belangrijk deel te verklaren uit de enorme kansen op sociale mobiliteit die het Stalinisme bood. En degenen die daar het meest van profiteerden waren de boeren, letterlijk in

één, twee jaar tijd van achter de houten ploeg vandaan in een driedelig pak, weliswaar van Sovjetkwaliteit, maar aan een bureau met een secretaresse. Het kleine baasje kunnen uithangen, dat is wat miljoenen boeren overkwam. Dat is de belangrijkste reden waarom heel veel Sovjets, ondanks de angst en de terreur, een grote mate van enthousiasme konden opbrengen. Een van de vragen die we stellen gaat over deze vreemde paradox van terreur en enthousiasme die de boeren betrof. Want zij waren de grootste slachtoffers en tegelijk degenen die het meest profiteerden van de stalinistische veranderingen.'

Waren er onder Brezjnev dan geen kansen meer voor de boeren?

'De boeren waren in Brezjnevs tijd losers geworden. Als er iets typerends is voor die periode dan is het wel stabiliteit, vooral op het terrein van de persoonlijke bezetting, zal ik maar zeggen. Geen zuiveringen, geen, wat Chroesjtsjov nog wel deed, opdrachten aan bureaucraten dat ze zich ineens met iets anders moesten gaan bezig houden. Op de sociale mobiliteit werd een enorme rem gezet. Dat was ook een van de redenen waarom onder Brezjnev de ideologische bevoegenheid verdampte die onder Stalin nog wel had bestaan. En de boeren waren de mislukkelingen geworden, de achterblijvers. Ook letterlijk, want de jongeren trokken weg uit de dorpen. Er ontstonden dorpen die perspectiefloos genoemd werden. Dat waren dorpen die officieel ten dode waren opgeschreven.

Dus in de tijd van Brezjnev, gezien ook de aard van het dan heersende politieke systeem, was de bureaucraat veel belangrijker. In mindere mate de arbeider. En de boer heeft dan, als element in de Russische samenleving, volledig aan betekenis verloren.'

In de stofomschrijving worden de vrouwen nadrukkelijk genoemd als het gaat over het verzet tegen de collectivisatie. Waarom kwam het meeste verzet van de vrouwen? Waren zij strijdvaardiger? Klopt daarom het beeld van de Russische man als immer wodka drinkende slapjanus?

'Goede vraag, dat is nou een van de weinige dingen uit de stofomschrijving die ik zelf niet wist. Dit beeld van de vrouw komt uit een nieuwe richting in de sociale geschiedenis van de Sovjet-Unie. De juistheid van deze voorstelling

betwijfel ik niet, alleen weet ik dus niet waardoor het kwam. Je kunt denken aan de centrale positie van de vrouw in het voortbestaan van het gezin, misschien ook wel omdat veel meer mannen bang waren voor het verlies van hun baan en om als eerste weggezuiverd te worden en naar de Goelag gezonden te worden. Hoewel er ook ontzettend veel vrouwen en kinderen daarnaartoe verdwenen.

Een combinatie van die factoren: vrouwen waren ondernemender, voelden zich misschien iets minder vatbaar voor de politieke terreur en hadden ook een directere taak in de bescherming van het gezin dat door de collectivisatie werd ondermijnd, moet de reden zijn waarom vrouwen zo'n belangrijke rol speelden in het boerenverzet, waar toch op redelijk grote schaal sprake van is geweest. Wat weer een einde maakt aan een ander stereotype, namelijk dat de Russen zich altijd neerleggen bij een sterke staat, zelfs als die staat repressief is.'

Schijn en werkelijkheid

Zijn de in de stofomschrijving gebruikte termen grijze circuit en tweede economie synoniemen?

'Ja, zo moet je dat wel opvatten; het gaat hier in wezen om de informele economie die ontzettend belangrijk was. Want wat een planeconomie behoorde te zijn, bestond in feite bij de gratie van die zwarte economie. In het Russisch letterlijk: op z'n links, onder de tafel. Dat heeft de Sovjet-Unie draaiende gehouden. Je praat dan over vijftien-twintig procent van het bruto nationaal product en je zou dus moeten zeggen dat de cijfers van de officiële economie eigenlijk te laag waren, ware het niet dat die officiële cijfers de officiële economie overdreven. Want één ding kun je wel zeggen: de statistieken gaven nooit de werkelijkheid weer. Ook nu nog. Het feit dat de kapper de slager knipt en daarvoor een worst krijgt, zie je niet terug in de statistieken. Er was geen privé-bezit in de Sovjet-Unie, behalve dat kleine stukje grond, dus wat niet privé is, is van iedereen. Wat maakt het dan uit als je hout van een bouwplaats onderhands probeert te verkopen?

De zwarte economie reilde en zeilde in belangrijke mate bij de gratie van diefstal uit de officiële economie. En onder Stalin waren dit soort dingen natuurlijk veel gevaarlijker, maar het volk was

De bouw van het nieuwe staalcentrum Magnitogorsk, circa 1934. Funderingen worden met de hand gelegd. Het zwaarste werk werd gedaan door veroordeelde 'koelakken' en andere 'speculanten' en 'parasieten'. (foto uit: De eeuw van Rusland, 168)

toen ook vele malen armer, dus had men meer argumenten om te stelen. Alleen de politieke terreur voorkwam dat het altijd mogelijk was. De reden waarom vijf miljoen Oekraïners in het begin van de jaren dertig zijn omgekomen, is dat de afgezanten van de partij ook de laatste restjes graan uit de voorraadkast weghaalden. Er was toen gewoon geen gelegenheid om iets te ritselen of te regelen.

Is het dagelijkse leven in de Sovjet-Unie in de stofomschrijving niet veel te abstract beschreven?

'Kijk, de stofomschrijving biedt het kader waarbinnen de mensen die de teksten voor cahiers schrijven en vragen verzinnen en de docenten die les over de stof moeten geven, zich kunnen bewegen. De leerkrachten zullen zelf met aansprekende voorbeelden moeten komen op basis van aanvullend lezen. Het lijkt me niet per se een taak voor de stofomschrijving. Als je in de klas wilt vertellen over het leven van de boeren dan heb je natuurlijk heel veel aan het boek van Marius Broekmeyer, over het leven op het platteland, *Het verdriet van Rusland*.

Of die stofomschrijving minder abstract had moeten zijn, weet ik niet, wel weet ik dat de stof uiteindelijk minder abstract gepresenteerd moet worden.

De Sovjetsamenleving zou ik, als we onze eigen samenleving nemen als de maat der dingen, of dat terecht is weet ik niet maar het is wel een stuk makkelijker, presenteren als een bizar soort samenleving, vreemdsoortig.

De officiële werkelijkheid was niet de echte werkelijkheid, maar een door de partij verordende. De communistische partij was geen echte partij, maar een gigantisch bureaucratisch apparaat van negentien miljoen leden. De enige reden waarom iemand lid werd van die partij, was omdat hij dacht zo maatschappelijke carrière te kunnen maken. Dat had niets met bevoegdheid te maken. De Sovjet economie was geen echte economie, zoals wij die kennen, waar vraag en aanbod regeren, maar een van bovenaf verordende commando-economie. Het feit dat ieder product dat geproduceerd werd eerst de handtekening van een bureaucraat nodig had, het simpele feit dat iedere zin die gedrukt werd, of uitgezonden over radio en televisie, eerst langs de ogen van de censor moest, geeft iets van de absurditeit van het politieke systeem aan.

In de jaren zeventig is er een meisje uit Georgië dat aan de Moskouse staatsuniversiteit gaat studeren. Ze stapt in het vliegtuig in Tbilisi en vervolgens

wordt er niets meer van haar vernomen. Natuurlijk wordt haar vader ongerust en hij vertrekt naar Moskou om te informeren waar zijn dochter is gebleven. Hij stuit er op een groot stilzwijgen, totdat uiteindelijk een politieagent hem vertelt dat zijn dochter in een vliegtuig zat dat was neergestort. Zij is dus om het leven gekomen bij een vliegtuigongeluk. Over neergestorte vliegtuigen werd in de Sovjet-Unie nooit of te nimmer geschreven; vliegtuigongelukken bestonden niet. Dat is nu een mooi voorbeeld hoe de dagelijkse praktijk van het systeem ingreep in het dagelijkse leven van de mensen.'

Terreur

'Als je een paar boeken leest over de Sovjet-Unie, heb je zo talloze van dat soort verhalen en anekdotes. Met name over de tijd van Stalin is heel veel te vertellen dat de leerlingen kan aanspreken: de omvang van de terreur en dat de terreur in feite een zichzelf generend mechanisme was. Het was vrij simpel: als altijd, dag in dag uit in de krant staat dat het land bedreigd wordt, dat de volksvijanden aan de poorten staan, dat Trotski, Zinovjev en Kamenev vijanden des volks zijn die Stalin willen vermoorden en het land willen uitleveren aan zijn

samenzweerders, als dat voortdurend wordt beweerd en jij bent als lokaal NKVD-chefje maar niet in staat je eigen vijanden des volks te ontmaskeren, dan heeft de instantie boven jou wel heel snel de enige en onvermijdelijke conclusie getrokken: je bent er zelf een! Iedereen had dus een reden om de nachtelijke klopp op de deur te vrezen. Behalve dan dat gold: hoe hoger in de politieke hiërarchie, hoe meer gerechtsvaardig die vrees was.

Dat verhaal over de omvang van de terreur, de angst waarin de mensen moesten leven en de willekeur van de zuiveringen, dat moet toch indrukwekkend te brengen zijn in de klas!

Ook de Goelag wordt genoemd, zonder dat het verhaal erachter verder wordt ingevuld. Is dat bewust gedaan? Wordt er ruimte gegeven aan de cahierschrijvers en de docenten?

'Je kunt niet om de Goelag heen. Maar ook voor de Goelag geldt: we maken er wel melding van, maar treden er niet al te veel over in details. Je staat voortdurend voor de afweging, vanwege de omvang van de stofomschrijving, wat behandel je wel en wat behandel je niet? En als je het noemt, heb je in ieder geval de mogelijkheid gecreëerd dat er uitdrukkelijk aandacht aan besteed wordt. Dan is het aan anderen om dat concreet in te vullen.

Ja, de een heeft natuurlijk meer beeldingskracht dan de ander, maar wat ik gedaan zou hebben bijvoorbeeld als ik een examenkatern zou schrijven, dat is een vergelijking maken tussen Nazi-Duitsland, voor de huidige gene-

ratie scholieren het absolute kwaad, en het Rusland van Stalin. Dan ga je je realiseren dat de Nacht van de Lange Messen honderd slachtoffers heeft gekost, maar dat alleen al in 1937 en 1938 zeventienhonderdduizend Russen tegen de muur zijn gezet. Dat er toen Hitler de oorlog begon misschien tweeduizend mensen in zijn concentratiekampen zaten, maar dat er tegelijkertijd anderhalf miljoen in de Goelag zaten, een aantal dat in de loop van de oorlog alleen maar zou oplopen.

Toen Stalin stierf, zaten er meer mensen in de Goelag dan tijdens de Grote Terreur. Tienduizenden militairen die met de westerse geallieerden in aanraking waren gekomen, werden bij thuiskomst linea recta afgevoerd. Honderdduizenden die gedwongen voor de Duitsers hadden moeten werken, allemaal afgevoerd.

Met zo'n vergelijking zou je dat kunnen

'Wij wilden met de stofomschrijving een kader bieden. De invulling moet van de docenten zelf komen.'

brengen. Maar wat wij gedaan hebben is alleen maar de Goelag noemen, om anderen in de gelegenheid te stellen er meer van te maken. Maar de Goelag is natuurlijk een essentieel onderdeel van het stalinisme.'

De gemiddelde Duitser had dus van Hitler veel minder te vrezen dan de gemiddelde Rus van Stalin?

'Een waarheid als een koe. Waar het om gaat is dat de stalinistische terreur in sterke mate arbitrair was. Een mooi voorbeeld is het volgende: tijdens zijn executie, vlak voordat hij stierf, riep Von Stauffenberg: 'Es lebe das heilige ...' Waarschijnlijk wilde hij zeggen Deutschland. Hij maakte duidelijk een onderscheid tussen Hitler en Duitsland.

Maar toen Jona Jakir, een van die hoge militairen die onder Stalin in de jaren '37-'38 zijn vermoord, de kop bijna gespleten kreeg door de kogels, riep hij uit: *lang leve Stalin!* Dat vind ik heel erg typerend. Hitler rekende, in eigen land dan, af met zijn werkelijke tegenstanders, Stalin sloeg als een wildeman om zich heen. Het overgrote deel van de slachtoffers van de stalinistische terreur bestond uit loyale Sovjetburgers. Dat is naast fascinerend ook moeilijk uit te leggen aan leerlingen. Je kunt wijzen op Stalins paranoïde geestesgesteldheid en de premie die op de zuiveringen stond: als je zelf niet hard genoeg meedraaide in dat dolgedraaide circus, dan zou je er uiteindelijk zelf door verzwolgen worden.'

In de stofomschrijving staat dat de excessen van de terreur aan het einde van de jaren dertig minder werden. Maar u beschrijft nu een situatie waarin de vervolging gewoon doorging en uiteindelijk steeds meer mensen in de kampen belandden.

'Waar Stalin zich waarschijnlijk wel rekenschap van gegeven heeft, is het feit dat het vooral de communistische partij was die ernstig onder de grote terreur had te lijden. En die grote zuiveringen die vooral, maar niet uitsluitend, binnen de communistische partij huis hielden, zijn dus nooit meer teruggekeerd. Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog was er geen naar binnen, dus op de politieke elite gerichte, terreur meer. De terreur van de jaren veertig en begin jaren vijftig, die jaren worden niet voor niets de *Dark Ages* van het stalinisme genoemd, richtte zich niet op de partij als zodanig maar tegen minderheden, tegen alles wat onder de noemer 'kosmopolieten' geschaard kon worden.

Wat Stalin in feite deed, was pogen het land weer geheel af te sluiten van de wereld en van al die buitenlandse invloeden die er waren gekomen door de oorlog. Hoewel hij aan het einde van zijn leven opnieuw wilde gaan afrekenen met zijn directe entourage: Molotov, Beria, Malenkov en dat soort types. Maar dat is dus voorkomen door zijn dood.

Was Stalin er alleen maar op uit om zijn macht te vergroten of werd zijn handelen ideologisch bepaald?

'Ik ben er heilig van overtuigd dat Stalin hele concrete voorstellingen had over hoe de Sovjet-Unie er uit moest gaan zien. Stalin was helemaal niet uit-

Appel op de collectieve boerderij 'Nieuw leven' bij Moskou. Ook grote bedrijven waren totaal afhankelijk van de volledige inzet van alle aanwezige arbeidskrachten.

(foto uit: De eeuw van Rusland, 141)

sluitend een machtswellusteling of een Russisch imperialist. Hij zag de wereld door een marxistisch-leninistische bril. Dus het hele idee van Stalin als een non-ideologisch leider lijkt me ver bezijden de waarheid. En als je zijn private correspondentie leest, wat ik overigens zelf niet heb gedaan, maar anderen wel, dan merk je het sterk ideologisch taalgebruik en dat is heus niet omdat hij dacht zich zo te moeten uitdrukken.

Natuurlijk was het niet het enige dat Stalin dreef. In *Gesprekken met Stalin* schrijft Djilas, die veel van de nachtelijke vergaderingen met Stalin heeft meegemaakt, dat Stalin en zijn directe omgeving hem altijd de indruk gaven een klein clubje uitermate onzekere mannen te zijn, dat in feite samen-zwoer tegen de eigen bevolking en voortdurend angst had voor wat er in de samenleving leefde. Zoals Chroesjtsjov in zijn memoires schreef dat hij bang was dat de Dooi, die hij na de dood van Stalin toeliet, een omvang zou gaan aannemen, waardoor hijzelf weggevaagd zou gaan worden. Iets wat in feite natuurlijk bij Gorbatsjov is gebeurd.'

Is het daarom ook dat Stalin niet hield van optreden in het grote publiek?

'Stalin was een totaal andere leider dan Hitler. Die was een volksmenner. Stalin kon wel spreken in het openbaar en hij deed dat ook wel, maar niet op dezelfde wijze en niet met dezelfde regelmaat als Hitler. Hitler hield afstand en Stalin greep direct in. Hitler heeft niets geschreven, Stalin wel. Er zijn bij mijn weten geen doodvonnissen getekend door Hitler, laat staan dat er iets zou zijn als het centrale Holocaust-document met Hitlers handtekening eronder. En dat terwijl er talloze voorbeelden bekend zijn van doodvonnissen met de handtekening van Stalin eronder. Stalin was ook veel politieker.'

Afgesloten

In de stofomschrijving wordt de Sovjet-Unie beschreven als volledig van de buitenwereld afgesloten, als een autonome entiteit, waar ook door de Tweede

Wereldoorlog en de Koude Oorlog geen noemenswaardige invloed kon worden uitgeoefend.

'Natuurlijk zijn de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie beïnvloed door krachten en invloeden van buitenaf. Dat is echter volgens mij maar in zeer relatieve mate het geval geweest. Een van de meest karakteristieke kenmerken van het hele Sovjetsysteem was de afgeslotenheid van invloeden van buitenaf. Goed, de Tweede Wereldoorlog is natuurlijk wel van ontzettend belang geweest. Zeker voor de burgers. Maar is hij van een wezenlijk doorslaggevende betekenis geweest voor een goed begrip van wat zich daarna in de Sovjet-Unie heeft afgespeeld? Dat waag ik te betwijfelen. Het stalinisme met zijn structuur en instituties is gecreëerd in de jaren dertig en in zekere zin ook al in de jaren twintig. Dat alles is niet wezenlijk veranderd door de Tweede Wereldoorlog. In wezen zijn ze onveranderlijk gebleven, zij het dat Brezjnev er op een andere wijze mee omgegaan is.

Zelfs Stalin heeft op den duur de teugels wat laten vieren. Zo heeft hij de orthodoxe kerk een plaats gegeven in het Russische nationalisme en beperkingen gesteld aan het extreme centralis-

me. Blijft overeind dat een van de redenen waarom de Sovjet-Unie aan het begin van de oorlog zo ontzettend veel manschappen verloren heeft, was dat veel hoge militairen geen enkele verantwoordelijkheid durfden te nemen, en geen enkel risico. Een typisch uitvloeisel van het stalinistische politieke systeem.

Maar de teugels zijn na de Tweede Wereldoorlog weer aangehaald. Noch de Tweede Wereldoorlog, noch wat zich daarna heeft afgespeeld vormen een werkelijke breuk in de Sovjetgeschiedenis. Zeker niet als je die Sovjetgeschiedenis in institutionele termen ziet: wat waren de organisaties, wat waren de instituties, wat was de rol van de partij en de partijleider?

Die oorlog is natuurlijk wel een uitzonderlijke periode geweest, met uitzonderlijk lijden voor een groot deel van de bevolking en natuurlijk ook omdat bijna het stalinistische regime gevallen was. Maar het regime is niet gevallen en daarom denk ik dat je de Tweede Wereldoorlog in termen van politieke instituties en cultuur en in termen van economische orde überhaupt niet kan zien als een cesuur. En dat is ook de reden waarom we daar niet uitdrukkelijk bij hebben stil gestaan. Je kunt

eigenlijk van de tijd van Stalin overspringen naar de tijd van Brezjnev zonder dat je bij de Tweede Wereldoorlog zelf lang moet stilstaan.

Het feit dat er in Rusland na de dood van Stalin, in de tijd van Chroesjtsjov, het een en ander veranderde, heeft op zich niets met de Tweede Wereldoorlog te maken. Al had het wel iets met de Koude Oorlog te maken, als je de Koude Oorlog opvat als een soort label waaronder de Oost-Westverhoudingen zich hebben afgespeeld. Natuurlijk begrepen Chroesjtsjov en Brezjnev, dat de economische en technologische kloof en de kloof in levensstandaard tussen Oost en West moesten worden overbrugd, maar dat idee zou ook zonder Koude Oorlog wel geleefd hebben. Want het leefde ook bij Peter de Grote, bij Catharina de Grote en bij Alexander II.'

Ondergang

Maar de kosten van de wapenwedloop van de Koude Oorlog legden toch een enorme last op de Sovjet-samenleving?

'Daar heeft u groot gelijk in. De Sovjet-Unie heeft één oorlog verloren en dat was ook meteen haar laatste. Maar waarom heeft ze de Koude Oorlog verloren? Niet omdat Ronald Reagan de Russen dwong tot een absurde wapenwedloop. De Koude Oorlog is verloren omdat de inferioriteit van het politieke en economische bestel daarin overduidelijk werd.

De Koude Oorlog was een ideologische tegenstelling. Het was in wezen een conflict tussen twee ideologieën en zo'n conflict kan natuurlijk maar om één vraag gaan: welke ideologie is superieur? Ideologieën hebben geen wapens, ze hebben alleen aanspraken en dat soort van zaken. Het feit dat de Sovjet-Unie ten onder is gegaan is in essentie een gevolg geweest van de inferioriteit van het politiek en economische bestel. De Sovjet-Unie kon de concurrentiestrijd met het Westen niet aan. Maar dat was niet in eerste instantie een militaire concurrentiestrijd, maar veel meer een politieke, economische en culturele. En dat laatste moet dan worden opgevat als: je eigen onderdanen voorzien van goed onderwijs, medische zorg van een acceptabele levensstandaard. Dat hebben ze in de USSR niet kunnen volhouden.

Als je zou zeggen: de Sovjet-Unie is ten onder gegaan aan de Koude Oorlog,

dan volg je in feite de redenering van een deel van het conservatieve Russische establishment dat zegt: *We zijn kapot bewapend door die klote Amerikanen.* Maar mijn stelling is: natuurlijk was er een enorme ballast door die bewapening, veertig procent van de investeringen ging in de wapenindustrie zitten, maar de essentie was dat in de Sovjet-Unie geen computer geproduceerd konden worden. Omdat een *personal computer* met een printer een huisdrukkerijtje is en dat is weer een directe aantasting van het allerbelangrijkste aspect van de hele Sovjet schijnwerkelijkheid. Namelijk dat de overheid bepaalt wat waar en niet waar is. Met andere woorden: politieke beperkingen stonden de economische modernisering in de weg.

Het is dus niet de Koude Oorlog geweest die de ondergang heeft veroorzaakt, maar iets dat inherent is aan het Sovjetsysteem zelf. Men kiest altijd voor de korte-termijn-zekerheid van de stabiliteit. Typisch iets voor de tijd van Brezjnev. Men redeneerde: de landbouw, dat is een grote ellende, daar pompen we dan maar miljarden roebels in, want de andere, voor de hand liggende stap, het vergroten van dat private stukje grond kan om ideologische reden niet.

Daar is de Sovjet-Unie aan ten onder gegaan. De boeren mochten niet te veel met dat vreemde mechanisme van vraag en aanbod in aanraking komen. Natuurlijk speelden ook gevestigde machtsbelangen een rol, maar waar het bij de opbouw, de instandhouding en de ondergang van het Sovjetsysteem om draaide, was die hele specifieke ideologie. Die stelde grenzen aan de modernisering van het land en dus ook aan het succes in de Koude Oorlog.

Op het moment dat Gorbatsjov riep dat Sovjettroepen zich uit Polen zouden terugtrekken, verdwenen ook de verzamelde werken van Gorbatsjov uit de Poolse boekenwinkels. Nog dezelfde dag bij wijze van spreken. Als de Amerikanen morgen zeggen: we gaan ons uit Nederland terugtrekken, dan houden we hier nog steeds de McDonalds en Madonna en hoe die verworvenheden van de Amerikaanse *way of life* ook mogen heten. Een essentieel verschil. Het Sovjetsysteem, zowel binnen als buiten de Sovjet-Unie, was in belangrijke mate gebaseerd op politieke macht die verkregen was door

militaire mogelijkheden en het werd in wezen in stand gehouden door ideologische aanspraken. Dat Brezjnev er zelf niet in geloofde, dat is in feite niet relevant. Stalin geloofde erin, daarvan ben ik overtuigd. Maar er is een uitspraak bekend van Brezjnev aan zijn broer, waarin hij zoiets zegt als: *dat marxisme-leninisme is een soort religie. De mensen hebben dat nodig, omdat ze een beetje zekerheid nodig hebben. Voor de rest is het verder niet zo belangrijk.* Uiteraard geloofde hij wel in de Sovjet-Unie en haar wereldmacht-status. Maar dat is iets heel anders dan dat hij een overtuigd marxist-leninist zou zijn geweest.'

Maar was de Koude Oorlog, paradoxaal genoeg, voor de Sovjet-Unie ook niet een middel dat ze nodig had voor haar voortbestaan?

'Een van de redenen dat de Sovjet-Unie zo lang heeft bestaan, is dat de Koude Oorlog zo lang geduurd heeft.

Toen Gorbatsjovs ultieme veranderingen in wezen leidden tot het wegvallen van de Koude Oorlog, was het ook met de Sovjet Unie gedaan. Want de Sovjet-Unie had de spanning van de Koude Oorlog nodig om de eigen machtspositie te legitimeren. Het was *a society under siege*.

Dat was ook de grote paradox van de detente onder Brezjnev. Hij moest heel voorzichtig zijn in het aangaan van datgene wat op detente leek.

Ontspanning aangaan met je belangrijkste tegenstander de-legitimeerde in belangrijke mate de eigen machtspositie. Ik weet alleen niet of Brezjnev zo sophisticated was dat dat werkelijk tot hem doordrong, maar ik denk het wel. Hij moest een vijandbeeld overeind houden.

En dat vijandbeeld was natuurlijk ook niet volkomen ten onrechte: de Chinezen stonden niet op bijzonder vriendschappelijke voet met de Russen en de Amerikaanse intercontinentale ballistische raketten waren gericht op Russisch grondgebied. Er was dus wel degelijk dreiging, maar hij had die dreiging zelf ook nodig.'